

І. Л. БУРАК

ПУНКТУАЦЫЙНЫЯ ВАРЫЯНТЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

З'ява варыянтнасці ўласціва ўсім узроўням мовы. У сучаснай беларускай мове сустракаюцца фанетычныя (*пасяджэнне і пасёджанне*'), арфаэпічныя (*{[с]фера і]с'фера*'), лексічныя (*дзіця і дзіцё*), марфалагічныя (*вадой і вадой*), сінтаксічныя (*думаць аб сыне і думаць пра сына*) варыянты. Пунктуацыйнай сістэме таксама характэрна варыянтнасць. Варыянты назіраюцца пры пунктуацыйным афармленні як простых, так і складаных сказаў.

Пунктуацыйная варыянтнасць у сярэдзіне простага сказа абумоўлена, як правіла, актуальным члененнем выказвання. Варыянты ўзнікаюць пры неабходнасці інтанацыйна і сэнсава вылучыць рэму выказвання або пры адсутнасці якой-небудзь неабходнасці. У прыватнасці, гэтым тлумачыцца адсутнасць або наяўнасць працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам, што выражаны назоўнікамі ў форме назоўнага склону 1) калі паміж імі знаходзяцца даданыя члены сказа, якія звязаны з выказнікам, але не дапасуюцца да яго: *Пушча мне дом родны* (А. Астрэйка) і *Хлеб – усяму галава* (Прыказка); 2) калі пры выказніку ёсць адмоўе *не*: *Дзядзька Марцін не рамантык* (Я. Колас) і *Свякруха не маці* (І. Шамякін); 3) калі выказнік далучаецца да дзейніка пры дапамозе слоўжак, *нібы, быццам, што, як бы* і пад.: *Жыта як сцяна* (І. Навуменка), *Вочы нібы васількі* (З. Бядуля) і *Час – як плынь рачная* (А. Зарыцкі), *Ліпа – нібы цёмная хмара за іхнім гумном* (Я. Брыль).

Пры неабходнасці актуалізаваць сэнс выказніка або пры яе адсутнасці працяжнік ставіцца або не ставіцца ў наступных выпадках: 1) калі дзейнік выражаны асабовым займненнікам, а выказнік назоўнікам у форме назоўнага склону: *На прамовы ён мастак* (М. Лужанін) і *Яны – працавітыя людзі* (К. Чорны); 2) калі выказнік выражаны назоўнікам у форме ўскоснага склону:

Высокая хвоя без верху (Я. Маўр) і *Жанчына – невысокага росту* (К. Чорны); 3) калі выказнік выражаны прыметнікам, займеннікам, парадкавым лічэбнікам або прыслоўем: *Пасля дажджу неба чыстае і празрыстае* (Я. Колас) і *Ночы – сінія, зорныя* (З. Бядуля), *Хлеб у нас свой* (І. Шамякін) і *Горад – наш* (А. Асіпенка), *Наша хата дзесятая ад канца сяла* (М. Гарэцкі) і *Выпадак – трэці* (А. Федарэнка), *Вясна яшчэ далёка* (Р. Мурашка) і *Усе вокны ў пакоі – насцеж* (М. Паслядовіч); 4) калі выказнік выражаны асабовай формай дзеяслова або іншымі часцінамі мовы з дзеясловам-звязкай: *Шчасліваю доляй жыццё расцвіло* (М. Машара) і *Стаячае балота – гніе* (І. Гурскі), *Дзед Юрка быў рыбак* (Я. Колас) і *Ты – быў лесніком* (А. Куляшоў); 5) калі выказнік, выражаны асабовай формай дзеяслова, размешчаны пасля аднародных дзейнікаў: *Верас, шышкі ды мох паляцелі з-пад ног* (А. Куляшоў) і *Рып калёс, і хлебны пах зямлі, і гэты вечар – гаворыць мне аб шчасці чалавечым* (П. Панчанка).

Неабходнасцю ў большай меры актуалізаваць інфармацыю, змешчаную ў адасобленых акалічнасцях, што выражаны дзеепрыслоўямі або дзеепрыслоўнымі зваротамі і размешчаны перад паясняемым выказнікам або пасля яго, тлумачыцца пастаноўка працяжніка замест коскі: *Скалатнуўшыся, лісце зляцела з галля* (А. Куляшоў) і *Плачучы – рота ніхто не направиць* (Я. Брыль), *Хораша красуе жыта, сонца засланяючы сабой* (А. Вялюгін) і *Сяло маўчала – затаіўшыся ў чаканні нечага незвычайнага* (П. Галавач).

Актуалізацыя зместу акалічнасцей, выражаных прыслоўямі або назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў, абумоўлівае іх адасабленне, што на пісьме перадаецца пастаноўкай коскі (ці косак). Пры адсутнасці актуалізацыі такія акалічнасці не адасабляюцца: *Неба сінела па-веснавому чыста* (І. Мележ) і *На ўзлессі, па-асенняму, шумелі хвоі* (Я. Колас), *Мы з разгону ўскочылі ў ваду* (М. Лынькоў) і *Бульдозер, з грукатам і ровам, раўняе пясок* (Р. Сабаленка).

Па той жа прычыне адасабляюцца або не адасабляюцца дапаўненні, выражаныя назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў: *Акрамя рыбы, у рэчыцы было багата ракаў* (М. Лынькоў) і *Акрамя «зайцавага хлеба» ў бацькавай скрынцы бывае шмат якіх цікавых рэчаў* (М. Лынькоў).

Пастаноўка працяжніка замест коскі назіраецца ў тых выпадках, калі характар параўнання падкрэслены з асаблівай сілай і суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй: *Збоку вербачкі крывыя, бы кабецінкі старыя, нуднай кучкаю стаяць* (Я. Колас) і *Самалёт – як вялікая залатая пчала – павіс у паветры* (М. Лынькоў).

Неабходнасць асабліва вылучыць суб'ектыўныя адносіны да паведамлення абумоўлівае пастаноўку працяжніка (працяжнікаў) замест коскі (косак) пры пабочных канструкцыях: *Шчыра кажучы, мне вельмі падабаюцца тутэйшыя мясціны* (Я. Колас) і *Цяпер адсюль – гавораць жартам – усё на край зямлі відно* (А. Вялюгін).

У радзе выпадкаў пунктуацыйныя варыянты ўзнікаюць пры неабходнасці ўзмацнення тых ці іншых сэнсавых адценняў паміж кампанентамі простага сказа. Так, пастаноўка або адсутнасць працяжніка паміж дзейнікамі, выражаным назоўнікам або займеннікам, і выказнікам, выражаным дзеяслоўным выклічнікам, тлумачыцца адпаведна наяўнасцю або адсутнасцю адцення нечаканасці абазначанага выказнікам дзеяння: *Вочкі ў Піліпа – лып-лып* (М. Лынькоў) і *Я тым часам шыг за дзверы* (З. Бядуля).

Працяжнік ставіцца паміж двума аднароднымі выказнікамі, якія выражаны асабовымі формамі дзеяслова і аб'яднаны з дапамогай злучніка *і*, для ўзмацнення дадатковых адценняў выніку, нечаканасці або неадпаведнасці. Калі ж дадатковыя адценні лагічна не выдзяляюцца, то знакі прыпынку паміж аднароднымі выказнікамі не ставяцца: *Сымон глядзіць на паперу – і нічога не бачыць* (З. Бядуля) і *Колы біліся аб карэнне і рыпелі* (Я. Колас).

Паміж аднароднымі членамі, аб'яднанымі злучнікам *а*, можа ставіцца коска, калі выражаюцца супастаўляльныя адносіны, і коска перад злучнікам, а

пасля яго працяжнік, калі супастаўленне набывае рэзка антанімічны характар: *Не жменяй, а з прыгоршчаў рассейваў музыка гукі шчодра* (У. Дубоўка) і *Ён стараецца не для сябе, а – для ўсіх* (М. Паслядовіч).

Калі паміж аднароднымі членамі сказа, якія аб'яднаны з дапамогай злучніка *але*, выражаюцца супастаўляльныя адносіны, то перад злучнікам ставіцца коска. А калі актуалізуецца адценне неадпаведнасці, то перад злучнікам ставіцца працяжнік: *Мы падалі і ўставалі, але негнуліся ў бядзе* (С. Грахоўскі) і *Хлопчык хацеў папярэдзіць аб небяспецы – але не паспеў* (Я. Маўр).

Пры бяззлучнікавай сувязі паміж аднароднымі выказнікамі, якія выражаны асабовымі формамі дзеяслова, ставіцца коска пры афармленні спалучальных адносін (паслядоўнасці) і працяжнік, калі названыя адносіны суправаджаюцца дадатковым адценнем выніку: *Андрэй адчыніў дзверы, увайшоў у хату* (П. Пестрак) і *Песню я запяю – раскатурхаю цьму* (Я. Колас).

Развітыя дапасаваныя азначэнні, размешчаныя перад азначаемым словам, што выражана назоўнікам, не адасабляюцца і не аддзяляюцца коскай, калі маюць атрыбутыўнае значэнне, і адасабляюцца і аддзяляюцца коскай, калі набываюць дадатковае акалічнаснае адценне: *Ля самых двароў віднеліся навесялелыя ад дажджу сады* (П. Кавалёў) і *Пакрытыя тоўстым пластам снегу, галіны дрэў гнуліся да самай зямлі* (Я. Колас).

Неразвітыя недапасаваныя азначэнні, выражаныя назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў, якія размешчаны перад азначаемым словам (назоўнікам) ці пасля яго, не адасабляюцца, калі маюць атрыбутыўнае значэнне, і адасабляюцца, калі названае значэнне ўскладняецца дадатковым аб'ектным або акалічнасным адценнем. На пісьме такія азначэнні ў першым выпадку не аддзяляюцца і не выдзяляюцца знакамі прыпынку, а ў другім аддзяляюцца або выдзяляюцца з дапамогай коскі (косак): *Дарогу праз лес праехалі непрыкметна* (Я. Колас) і *Сцяна хаты, ад вуліцы, была ашалеявана* (Т. Хадкевіч).

Пунктуацыйныя варыянты могуць узнікаць у выніку спалучэння сэнсавай актуалізацыі тых ці іншых кампанентаў простага сказа і пэўных граматычных фактараў. Гэта адзначаецца пры пунктуацыйным афармленні адасобленых азначэнняў, прыдаткаў, акалічнасцей. Адасобленыя члены ў сказе аддзяляюцца ці выдзяляюцца коскай (коскамі), а пры ўзмоцненым адасабленні працяжнікам (працяжнікамі). Узмоцненае адасабленне прадвызначаецца такімі граматычнымі ўмовамі, як размяшчэнне адасобленых членаў у канцы сказа, іх удакладняльны ці паясняльны характар, развітасць, колькасны склад [1]: *Горда стаяць магутныя дубы, задумёныя і пажайцелья* (М. Гарэцкі) і *У руках была кветка – белая, пышная, вялікая* (Я. Колас); *Цераз поле ішоў малады хлопец, аграном* (М. Паслядовіч) і *Дадому з зімоўкі далёкай ляцяць нашы госці – шпакі* (М. Хведаровіч); *Нехта зноў свіснуў ужо трохі смялей* (К. Крапіва) і *Сані рыпаць па-ранішняму – глуха, коратка, nepřыветна* (Я. Скрыган).

У складаных сказах пунктуацыйныя варыянты ўзнікаюць часцей за ўсё пры бяззлучнікавай сувязі, калі сэнсава-граматычныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі выяўляюцца недастаткова выразна, а лексічны іх змест дазваляе варыянтнае тлумачэнне. У радзе выпадкаў сэнсава-граматычныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі могуць вызначацца як спалучальныя або як умоўна-выніковыя. У першым выпадку паміж прэдыкатыўнымі часткамі ставіцца коска, а ў другім працяжнік: *Вясна мінецца, прыйдзе лета* (Я. Колас) і *Вясна мінецца – прыйдзе лета; Ветрык крануў верхавінне дрэў, шустры шэлест паплыў на лесе* (Т. Хадкевіч) і *Ветрык крануў верхавінне дрэў – шустры шэлест паплыў на лесе*.

Часам даволі складана адрозніць уласна супастаўляльныя адносіны і адносіны неадпаведнасці або супраціўныя адносіны. Пры ўласна супастаўляльных адносінах паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага бяззлучнікавага сказа ставіцца коска, пры адносінах неадпаведнасці або супраціўных адносінах працяжнік: *Жаніх у дзверы, маладая з хаты*

(Я. Купала) і *Не сохі і не ветракі пасведчылі аб сіле – мы спадарожніка з рукі, як голуба, пусцілі* (А. Вялюгін), *Спаць малога палажыла, неспакойны сын не спіць* (П. Глебка) і *Пастукалі ў акно з хаты ніхто не абазваўся* (К. Чорны).

Пунктуацыйныя варыянты могуць узнікаць і ў тых выпадках, калі сэнсава-граматычныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага бяззлучнікавага сказа ўскладняюцца дадатковымі сэнсавымі адценнямі. У прыватнасці, калі паміж прэдыкатыўнымі часткамі выражаны аб'ектныя адносіны, то ставіцца двукроп'е, а калі гэтыя адносіны набываюць дадатковае адценне нечаканага выніку, то ставіцца працяжнік: *Я верыў: шляхамі маіх нерамог самною ідзе дарагі чалавек* (П. Глебка), *Чуеш: завіруха* (А. Савіцкі) і *Людзі думалі – пажар* (П. Галавач), *Раптам чую – крычыць нехта не сваім голасам* (К. Крапіва).

Іншы раз умовай для ўзнікнення пунктуацыйных варыянтаў служыць лагічны націск на кампанентах першай ці кампанентах другой прэдыкатыўнай часткі складанага бяззлучнікавага сказа. Так, азначальная частка аддзяляецца ад папярэдняй часткі бяззлучнікавага сказа пры дапамозе працяжніка, калі лагічны націск знаходзіцца на адным з кампанентаў азначальнай часткі, і з дапамогай двукроп'я, калі лагічны націск знаходзіцца на адным з кампанентаў папярэдняй часткі [2]: *Адзінай была гаворка – сумна без працы стаяць* (П. Броўка), *Надыйдзе скора час такі – нарадуюць зажынкi* (А. Бялевіч) і *Сёння тут цуда стварае народ: будуецца сонечны горад-завод* (А. Александровіч), *Была калісь пара: гуляла завіруха і замяла маёй мінуўшчыны сляды* (М. Багдановіч).

Такія ж варыянты ўзнікаюць і пры пунктуацыйным афармленні складаных бяззлучнікавых сказаў з дзейнікавамі часткамі: *Усім вядома – праца спорыцца пры песні* (М. Машара), *І дзівіць мяне – нізка над самай зямлёй мільгаюць зоркі* (З. Бядуля) і *Чутна тады: шэры дождж шыбы аконныя ліжа* (М. Танк), *Для мяне ўжо ясна: у атрадзе паявіўся чужы чалавек* (М. Лынькоў).

Сустрэкаюцца выпадкі, калі ў залежнасці ад лагічнага націску і сэнсу, які ўкладваецца ў першае слова сказа, адзін і той жа сказ можа разглядацца як складаны бяззлучнікавы з двукроп'ем або працяжнікам паміж прэдыкатыўнымі часткамі ці як просты, ускладнены пабочным сказам, які аддзяляецца коскай ад астатняй часткі сказа: *Кажуць: закаханыя ў сваім ішчасці заўсёды эгаісты і Кажуць, закаханыя ў сваім ішчасці – заўсёды эгаісты* (І. Шамякін), *Кажуць – я ўжо стары* (А. Бялевіч) і *Кажуць, я ўжо стары*.

У складаназалежных сказах пунктуацыйныя варыянты назіраюцца тады, калі даданая частка размешчана перад галоўнай, а ў галоўнай частцы прапушчана суадноснае слова. Паміж прэдыкатыўнымі часткамі такога сказа можа ставіцца коска або працяжнік (пры рэзкім супастаўленні зместу даданай і галоўнай частак): *Хто не спытаў хоць раз трывогі, жыццю не ведае цаны!* (А. Звонак) і *Хто ў грыбы хадзіў – ведае іх смак* (Я. Колас). *Што аднаму з цяжкасцю даецца, тое калектывам лёгка бярэцца* (Прыказка) і *Што было – ужо сплыло* (Прыказка).

Такім чынам, пунктуацыйныя варыянты не парушаюць нарматыўнасці сучаснай пунктуацыі. Яны сведчаць аб сінтаксічнай мнагазначнасці тэксту і не могуць разглядацца як памылкі ці адхіленні ад устаноўленых правіл. Гэтыя варыянты робяць сучасную пунктуацыю надзвычай гнуткай, дазваляюць ёй афармляць структурную разнастайнасць тэкстаў і выражаць самыя тонкія адценні змешчаных у іх паведамленняў.

Літаратура

1. Бурак, І. Л. Граматычныя ўмовы ўзмоцненага адасаблення / І. Л. Бурак // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск: РІВШ, 2008. – Вып. 7. – С. 29-33.
2. Бурак, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. Мінск: Выд-ва БДУ, 1980.-С. 162.

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка